

A CUESTIÓN É NON MATAR AS PALABRAS... (SOBRE AS TRAIZÓNS DE AQUILINO IGLESIA ALVARIÑO COMO TRADUTTORE)

Xosé Manuel Dasilva
Universidade de Vigo

Resumo

O obxectivo deste traballo consiste en analizar os trazos máis destacados da singular proposta de lingua literaria que Iglesia Alvariño ofrece nas súas versións galegas de textos clásicos. Pártese para iso dun artigo do escritor lucense en *La Noche*, publicado en resposta a certas observacións contidas noutro artigo previo de Manuel Rabanal no mesmo xornal, onde sostén fronte á acusación de supostas *traizóns* como traductor que *a cuestión é non matar as palabras*. Tras esta referencia inicial, as páxinas do presente estudio céntranse en examinar a fortuna das traducións que Iglesia Alvariño fixo dos *Carmina* horacianos e de *A comedia da oliña* de Plauto. Trátase dun proceso de recepción na verdade non exento de polémicas, sobre todo debido ó peculiar xeito de expresión lírica que o autor de *Cómaros verdes* utiliza nestas versións mesmo como modelo para a evolución do sistema literario galego no xénero poético durante o período de posguerra.

Abstract

This work aims to analyse the most relevant features of Iglesia Alvariño's peculiar proposal for a Galician literary language as substantiated in his Galician rendition of classical texts. As a start, we take into account an article penned by him and published in *La Noche* as a reply to certain remarks made by Manuel Rabanal in a previous article in this same newspaper. Being charged with betraying the original texts as a translator, in his reply Iglesia Alvariño contends that *the point is not to kill the words*. After this initial reference the present essay goes on to examine the influence of Iglesia Alvariño's translations of the Horatian *Carmina* and of Plauto's *A Comedia da Oliña*. In fact we are dealing with a literary reception of controversial nature, mainly because of the weird poetic expression pervading Iglesia Alvariño's translations, which he even purports to serve as a model for the evolution of the Galician poetry in the postwar period.

Limiar

Non poucas veces ten sido motivo de debate a actividade traductora de Iglesia Alvariño, que principalmente se concentra nas versións horacianas recollidas nos *Carmina* e na adaptación feita da respectiva peza teatral plautina en *A comedia da oliña*. Tal debate tense suscitado máis que nada en razón do paradigma de lingua, abondo meditado e desde logo moi afastado de toda improvisación, que o escritor lugués concibía para o traslado de obras literarias universais ao galego. Así se pode apreciar, por exemplo, a través da análise dos argumentos que conduciron o xurado do premio Bibliófilos Gallegos, ao que Iglesia Alvariño presentara os seus *Carmina* con non curtas esperanzas, a non aceptar, de modo clamoroso, a peculiar proposta traductora que se amosaba nestas versións horacianas. A mesma impresión é posible tirala, por outra banda, por medio da lectura do extenso número de comentarios que nos anos seguintes á publicación dos *Carmina* diversos autores verteron con respecto aos seus especiais trazos.

Resulta importante constatar, non obstante, que o proxecto traductolóxico deseñado nos *Carmina* e en *A comedia da oliña* por Iglesia Alvariño para a cultura galega viña de máis vello, en concreto de cando Manuel Rabanal, un dos membros que despois formarían parte do xurado que outorgou o premio convocado por Bibliófilos Gallegos, expuxera xa de forma pública algunhas reservas con relación á elección lingüística do poeta lugués nalgunhas das súas primeiras traducións. Iglesia Alvariño, que non deixou sen contestación, cun artigo precisamente titulado “Traduttore, traditore”, que viu a luz en *La Noche*, o parecer de Manuel Rabanal, non só xamais modificaría os seus criterios, senón que moi ao contrario os mantivo con notable teimosía ao longo dos anos.

Nas páxinas seguintes tentarase esmiuzar os diversos episodios que compoñen a historia de Iglesia Alvariño en calidade de *traduttore*, exercicio ao que o autor de *Corazón ao vento* se dedicou seguindo o principio, para el primordial e alleo a calquera clase de *traizón* perante o correspondente texto de partida, de que ao traducir, como declararíase sen receos, na súa propia defensa naquela contestación antes citada a Manuel Rabanal, *a cuestión é non matar as palabras*.

Os *Carmina* como procura dun modelo idiomático

A verdade é que as traducións clásicas de Iglesia Alvariño, feitas non sen constancia durante toda a súa vida, deparan un catálogo de referencias moi apreciable e digno de suma atención. Como se sabe, a ampla formación do escritor no coñecemento do grego e do latín procedía, en primeiro termo, dos estudos que realizara no Seminario mindoniense con Francisco Fanego Losada, introducíndose daquela na lectura paciente dos grandes autores antigos «en los que halló siempre el remanso sosegado donde las horas des-

cubren la romanza de los días» (Fraguas Fraguas, 1970: 454). Así e todo ha ser Vilagarcía de Arousa, logo dalgunhas vicisitudes biográficas, o lugar no que Iglesia Alvariño comece a levar a cabo con meirande plenitude unha duradeira vocación traductora.

Efectivamente, mentres imparte clases no *Colegio León XIII*, a non ser un breve intervalo no que traballa no *Colegio Labor de Vigo*, desde o ano 1933, cando chega da man de Crecente Vega, ata o ano 1949, cando consegue por concurso unha cátedra na capital luguesa, Iglesia Alvariño principia a dar algúns froitos do seu labor coas linguas clásicas, especialmente o latín¹. Na cidade arousá, mesmo que en castelán, sae do prelo en 1936 unha traducción horaciana, *La canción del siglo*², modesta entrega inaugural que aparecerá acompañada inmediatamente doutras mostras que son resultado da faceta de Iglesia Alvariño como director de traducións alleas, como por exemplo o opúsculo *Traduccions. Ovidio, Virxilio, Francis Jammes*³, prologado por el mesmo, que preparou con algúns alumnos seus do *Colegio León XIII* aos que animara a facer traducións de autores clásicos e modernos⁴. Unha vez que se despraza de vez a Compostela por motivos profesionais, Iglesia Alvariño vai continuar nos anos cincuenta a súa dedicación ao cultivo da traducción⁵,

---

¹ É importante o testemuño do poeta Díaz Castro, que foi compañeiro seu algúns anos no mesmo Colegio León XIII: «Despois da guerra civil incorporeime ó Colexio León XIII, onde el era daquela director; alí recomenzaron as nosas relacións, xa dunha natureza máis profesional que literaria. Alí o poeta segue adicándose á poesía e a traduci-los clásicos latinos que máis amaba, mentres exercía exemplarmente as súas actividades de director e profesor» (Díaz Castro, 1987: 116).

² Quinto Horacio Flacco, *La canción del siglo* (Versión que se hace para la conmemoración del bimilenario del natal de Augusto), Vilagarcía de Arousa, Tipografía José Paz Gómez, 1936. Nesta primeira traducción de Iglesia Alvariño xa é visible unha actitude translativa moi rigorosa, con posterioridade mantida a través da súa actividade neste campo: «No nos hemos olvidado nunca de que estábamos haciendo una versión y no una glosa. Frecuentemente, sin embargo, hemos empleado perfrasis, bien porque la traducción de verbo *ad verbum* era imposible, dados los cambios de la expresión, bien porque el concepto resultaba demasiado chato y pobre en la versión directa».

³ J. Porto González e Armenio Alves, *Traduccions. Ovidio, Virxilio, Francis Jammes*, Vilagarcía de Arousa, Imprenta i-Encuadernación de Bendaña e Paz, 1936.

⁴ «Na vila arousá viviu o poeta unha das decisivas etapas da súa mangrada existencia. Adica as máis das horas ó ensino, e fai os estudos da carreira de Letras; traduce ós clásicos latinos e afeizo a ós seus mellores alumnos a iste mester; inaugura a Colección Renacimiento, e presenta nela anacos de Ovidio, de Virxilio, de Francis Jammes, verquidos directamente ó galego por discípulos seus; publica o seu único libro de versos casteláns, e o terceiro volume de poemas na nosa fala» (Lorenzana, 1963: 30).

⁵ Na cidade de Pontevedra, onde traballou unha breve tempada, viñeira á luz previamente outro traballo de traducción dun escritor clásico. Vid. Venantii Fortunati, *Galliciense Carmen*, Pontevedra, 1950; despois reproducido na revista galega e portuguesa *4 Ventos*, 1, abril 1954, pp. 5-8.

sobre todo de autores latinos⁶, que se fai patente fundamentalmente, máis alá de publicacións illadas⁷, na magna obra *Carmina*, publicada en 1951⁸.

Pouco espacio para a dúbida hai, por non dicir ningún, na estimación de que os *Carmina* determinan un episodio de valor excepcional na historia das traducións clásicas galegas, ata o punto de que o groso volume tal vez sexa «o esforzo lingüístico e de anotacións máis interesante que un clásico teña orixinado entre nós» (Alonso Montero, 1986). Certamente Iglesia Alvariño, que desde cedo acadara recoñecemento como traductor⁹, representa coas súas versións horacianas un fito importante no que non é posible deixar á marxe as reflexións que en repetidas oportunidades expresaría sobre a constitución do idioma no difícil transo de servir como canle aos contidos máis elevados. Así, o interese mesmo filolóxico do poeta lugués evidenciouse primordialmente no proxecto inacabado de elaborar un *Diccionario Gallego*¹⁰, unha demorada

---

⁶ Chegou a traducir, emporiso, algún autor afastado do mundo clásico. Vid. "Poemas de John Masefield (Cunha breve nota introdutória)", *La Noche*, 15 setembro 1949; "Poemas de John Masefield", *La Noche*, 29 outubro 1949.

⁷ Vid. por exemplo Aquilino Iglesia Alvariño, "*Iliada* (versos 268-334, libro VIII)", *La Noche*, 10 febreiro 1948. Débese consignar que Díaz y Díaz deu a coñecer recentemente as seguintes traducións inéditas, catro do latín e unha do grego, de Iglesia Alvariño (Díaz y Díaz, 1986: 193-203): "A saudade do enfermo" (Poema 3 do Libro I de Tibulo), "Carta a Albio Tibulo" (Poema 4 do Libro I das *Epístolas* de Horacio), "Elexía á morte de Tibulo" (Poema 9 do Libro III dos Amores de Ovidio), "A Virxilio e Tibulo mortos" (Epitáfio composto por Domicio Marso) e "Os traballos e os días" (50 primeiros versos da obra de Hesíodo).

⁸ Q. Horatii Flacci, *Carmina*, Santiago de Compostela, Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos, 1951.

⁹ Así o confirma a seguinte opinión que se contén nas páxinas da revista *La Estafeta Literaria* no ano 1944: «Traductor de Horacio, hondo conocedor de los autores clásicos griegos y latinos... es él mismo, ante todo, un clásico. Existen, sí, en él elementos de raigambre folklórico-popular (esto mismo es, en cierto modo, un clasicismo) y ese vago sentido panteísta de los hombres del Noroeste. Creo interpretar fielmente su estética poética -su estética en perfecto equilibrio- resumiéndola en esta frase: Fundir en mármoles capitalinos los solpores atlánticos» (Apud Couceiro Freijomil, 1952: 232).

¹⁰ «Desde hace muchos años venía dedicado a la recogida de palabras para el Diccionario Gallego, labor que realizaba con paciencia, conocimiento y cariño, preguntando en todas partes a la gente para reunir y comprobar la extensión de las voces y la complicada variedad gramatical de las diferentes comarcas; al mismo tiempo recorría los textos literarios, antiguos y modernos, para reunir el mayor caudal de palabras y su diferente significado» (Fraguas Fraguas, 1970: 460). O propósito de Iglesia Alvariño era sobre todo levar a cabo unha recompilación, tan exhaustiva como fose posible, das palabras máis vivas do idioma cos seus correspondentes significados, como se se tratase dun auténtico mapa dialectal do léxico galego: «Non tencionaba faguer un Diccionario completo; é dicir, un Diccionario con etimoloxías, ouservacións históricas, notación fonética, etcétera. Só aspiraba a dar con rigor a forma auténtica das palabras e o seu esaito arredor semántico. A grande empresa tíña xa cumiada, e quedaron, a espera da edición necesaria, milleiros e milleiros de fichas que constitúen un intelixente corpo lexicográfico do galego moderno» (Lorenzana, 1963: 24).

tarefa á que se consagraba desde a súa estadía en Vilagarcía de Arousa nos anos trinta e corenta¹¹, aínda que está presente ao mesmo tempo en elevada medida no seu labor como traductor.

Resulta necesario pór de relevo, xa que logo, o constante exercicio lingüístico que encerran as versións clásicas de Iglesia Alvariño, xa que non se restrinxen ao mero ámbito da traducción literaria. Non é froito da casualidade que o poeta lugués decida entregar aos lectores, amais das súas consumadas traducións, tamén unha parte importante dos instrumentos expresivos que utilizou ao longo do seu traballo, como é perceptible, precisamente, na edición dos *Carmina* horacianos, onde se reproduce un glosario de voces galegas e un catálogo fraseolóxico. Carballo Calero retratou do seguinte modo o principal fin de Iglesia Alvariño en materia lingüística, tanto no plano da creación propia como, por outro lado, no que se refire ás súas traducións clásicas:

A súa aspiración idiomática era reproducir con esactitude, aínda que con escolma, a lingua viva realmente falada polo pobo, e non esquillar e depurar esta lingua para voltarlle a plenitude da súa expresividade totalitaria segundo as súas propias leis e a súa troncalidade latina, de xeito que ficase limpa das aderencias colateráis que o colapso da historia galega pola vía administrativa fixera habituais (Carballo Calero, 1961: 259).

Unha análise sumaria da evolución lingüística do escritor permite observar, en todo caso, a presenza de actitudes diferentes e mesmamente opostas perante a cuestión da lingua literaria. O propio Carballo Calero estableceu con perspectiva diacrónica o percorrido que, desde unha posición inicialmente diversa que se reflicte nos seus primeiros libros poéticos, conduciu a Iglesia Alvariño a adoptar un pensamento filolóxico de saliente carácter dialectal:

A fala de Aquilino Iglesia merez un demorado estudo. Planteóuse o noso autor o problema do galego literario. Nos comezos parte, acentuándoa, da lingua lusitanizante dos sonetos de Noriega. En *Señardá* cáxeque se borran os límites antre o galego e o portugués. Mais os libros seguintes supoñen unha regresión ao punto de vista dialectal, que era o primitivo de Noriega. Agora Aquilino quer

---

¹¹ En efecto, a preocupación de Iglesia Alvariño por algúns aspectos da lingua é moi antiga. Forma parte da memoria colectiva da xente con máis idade de Vilagarcía de Arousa, como anécdota divertida, o feito de que o escritor castigase os seus alumnos no Colegio León XIII encargándolles a elaboración de infinitas fichas léxicas, sen dúbida a penitencia máis temida por estes, con destino ao futuro, mais aínda hoxe inédito, *Diccionario Gallego*.

arrincar da fala viva, e o castelanismo é para el máis galego que o portuguesismo. Como aldeán de orixe, e latinista de profesión, sabía o que facía coa lingua, calquera que sexa a opinión que podamos formar dos seus criterios. Estes non eran dogmáticos, pero nos tempos da súa madurez inclinábase a aceptar os calcos da lingua oficial cando a restauración das formas patrimoniáis resultaría para o pobo antinatural ou arcaizante. Endebén, a súa espresión brilla polo emprego de moitos termos e retorneos de saboroso celme dialectal, que dan seiva e vigor á súa lingua literaria (Carballo Calero, 1975: 748).

Ese é o tipo de lingua literaria, nin máis nin menos, que está presente nos *Carmina* de Iglesia Alvariño. Aínda máis, Carballo Calero chegou a lanzar a arriscada hipótese, merecedora de pouca desconfianza se se ten en conta a amizade que sempre mantivo co autor de *Cómaros verdes*¹², de que esta traducción foi concibida maiormente como unha experimentación de forte alento estético e á vez filolóxico, no sentido case dunha recreación literaria, máis que respondendo ao desexo instrumental de dar aos lectores galegos unha versión fidedigna dos poemas horacianos. Con seguranza é unha conxectura sorprendente que, a pesar de todo, entrañaría unha perturbadora discriminación no que atinxe ás relacións entre o galego e o castelán como linguas de chegada de textos clásicos:

O primeiro é o que contén as odas de Horacio, que non quixo o autor transcribir fielmente en galego para coñecimento dos que non saben latín, pois os tales dispoñen de intelixíbeis traduccións en castelán, senón tomar como base dun exercicio de ensanchamento da lingua literaria galega, incorporando á mesma feitura do falar de cada día ate entón ignoradas ou proscritas, pero cuia vitalidade habería dar pulo e sangue ao vocabulario e a sintaxe poética. Así, Aquilino dános un Horacio que fala cando compre en dialecto vulgar ou rural, co que as súas verbas cobran sabor de realidade inmediata para os galegos, aínda que haxa críticos que boten de menos unha elegancia culta que foi sacrificada á literarización dos falacios decotíos (Carballo Calero, 1975: 747-748).

---

¹² Con respecto a esta relación cordial pode ser suficientemente probatorio a seguinte evocación de Carballo Calero escrita con motivo da morte de Iglesia Alvariño: «Non lembro ter tido un momento de tirantez nas miñas relacións con Aquilino. Na mocidade parecíamos alimentar os mesmos soños. Logo, ambos lonxe de Ferrol, estivemos tamén lonxe o un do outro. Ao fin as cartas reanudaron o fio da nosa amizade, e un día -xa os dous con cañas na cabeza- atopámonos en Lugo. Ao se reactivar a vida literaria de Galicia, os nosos contactos foron frecuentes. Aquilino mandábame indefectíbelmente todas as súas publicacións. Escribíu con frecuencia dos meus traballos. Eu tamén me ocupaba nos seus. Como nos respeitábamos mutuamente, nunca caímos na tentación de nos poñer polas nubes» (Carballo Calero, 1961: 258).

Velaquí o elemento esencial que é preciso ter en conta para valorar, nos seus xustos termos, as versións galegas dos *Carmina* realizadas por Iglesia Alvariño. Non o ignora o traductor nas explicacións preliminares que, logo dunha ilustrativa dedicatoria onde se subliña o papel do pobo no modelo de lingua seleccionado¹³, figuran no comezo da súa edición a maneira de xustificación necesaria. Nas palabras de Iglesia Alvariño é posible observar o propósito eminentemente lingüístico, no sentido de conseguir un modelo propio de expresión literaria, que norteou as súas traducións. Ao seu entender a lingua galega, sobre todo no terreo da poesía daqueles anos, atopábase nunha situación constrictiva de máis na que non acababa de se liberar do influxo excesivo da lírica galega e portuguesa medieval¹⁴. Por esta razón, como se dun atraente reto estilístico se tratase, Iglesia Alvariño confesa o móbil verdadeiro que deu forza ás súas versións horacianas, cifrado na experiencia estética de *galeguizar* materias clásicas, estrañas ao espírito das vellas cantigas, máis que na vontade pragmática dunha mera traducción instrumental:

Eu teño de min que a lingua poética de Galicia tende á callarse en formas de escola e de oficio, *mester* de clerecía ou segrelía, pero *mester*. Isto xa fixo que se inzase o galego de troveiros de fora na Edá Media e que nos novos tempos sentisen o engado de selo García Lorca e outros. Pero tamén fixo que a lingua poética de Galicia se non desenleace aínda do seu papel de lingua de cantiga, do seu estribillamento de cantar de amigo, e, engaiolada en catro reixas de ouro de falacios e decires, teña esta fasquía de grallar de neno, moi meigo sí, pero nada máis que moi meigo.

Pra salvala deste atuimento penséi no que puidera prestar a galeguización de formas poéticas crásicas, estranas ó medievalismo en que a nosa lírica goza esterbellando coma un páxaro na gaiola. Isto, é visto, faría obrigado anhear os vellos vocabularios, a vella sintaxis, os vellos temas poéticos e botar mau do que á mau estivese.

Pola miña parte, penséi en Horacio, e saíron dúas ducias de poemas ó cabo de levar no peto algús meses unha edición limpa do vello poeta.

Non podía chamarlles traducións, nin quería chamarlles imitacións, e moito menos glosas. Tratábase de poemas nacidos á beira dos carmina como puideran nacer no aire tremelante dunha sonata (Iglesia Alvariño, 1951: IX-X).

---

¹³ «Á meu pai e á miña mai, ás xentes da miña caste e da miña terra, das que adeprendera o falar que falo. Á Don Francisco Fanego Losada e á Don Abelardo Moralejo Lasso, meus mestres de latín, todos lembranzas ledas».

¹⁴ É moi útil completar este xuízo co profundo e perspicaz estudio que Iglesia Alvariño realizou acerca da lingua dalgúns poetas lugueses (Iglesia Alvariño, 1949).

É dicir, en última instancia as versións horacianas do autor de *Nenias* contemplarían asemade como meta, desde un punto de vista estético, a benéfica repercusión da tradución no sistema literario receptor, aspirando a erixirse, como se de encher un baleiro se tratase, en arquetipo de expresión poética para superar o manido discurso lírico medievalista de moitos autores daquela época.

Mais paga a pena insistir na opción idiomática escollida por Iglesia Alvariño, á mantenta unha lingua viva por enteiro no uso popular que o escritor selecciona consoante a combinación do seu propio criterio filolóxico e dalgunhas preocupacións estéticas, como se acaba de ver, de natureza estritamente literaria. O traductor ao mesmo tempo poeta rexeita o peso modélico da tradición e debrúzase sobre as formas presentes, ata as máis deturpadas, que teñen uso coloquial. Aínda no caso de estar desaparecida a auténtica forma patrimonial ao punto de non ter xa existencia espontánea, Iglesia Alvariño declara como máis pertinente o criterio de acoller sen restricións a forma castelanizada simplemente por ser a menos artificiosa:

Na versión fuxín por un igual das feiturais literarias anovadas e das xa mortas da nosa tradición, botando mau das do falar de cada día e acollendo, como era o meu intento, unha boa millarada de voces e retorneos que non foran encetados.

Esto responde á miña idea de que non hai outro galego á que acudir, pra facer unha lingua literaria, que o que falan as xentes dos nosos campos e ribeiras.

Nos casos en que a lingua oficial barréu a forma orixinaria, tiven que decidirme entre a histórica, morta, ou a viva, de Castela, e preferín a derradeira nos máis dos casos (Iglesia Alvariño, 1951: X-XI).

Hai que dicir que a decisión expresiva de Iglesia Alvariño para as súas traducións non obedecía a ningunha clase de impulso irreflexivo, xa que once anos máis tarde, ao publicar a súa segunda gran tradución de latín ao galego, a comedia plautina *Aulularia*, baixo o título *A comedia da oliña*¹⁵, ese criterio estilístico aparecía plenamente confirmado. Con respecto a esta nova versión, é importante sinalar, inicialmente, que aparecía encabezando o libro unha breve nota introdutoria na que se xustifica a ausencia de tradución para os “argumentum I” e “argumentum II” do texto orixinal. Era esta unha forma de Iglesia Alvariño declarar que concibira a súa tradución, sen dúbida, máis que con propósito didáctico para os leigos en lingua latina, coa finalidade de ver o texto representado nun escenario:

---

¹⁵ Mentres tanto Iglesia Alvariño dera á luz xa outras traducións clásicas ao galego. Vid. especialmente *A vixilia de Venus*, Suplemento nº 15 de *Estudios Clásicos*, 1960.

Non se dá a traducción dos dous argumentos que trai o testo plautino por diante, debido a que non son do autor e, por outro lado, son escusados nunha traducción literaria, sin comentarios escolares, que se destina á representación.

É sabido que non é a mesma a estratexia que reclama o traslado dunha obra dramática se o seu destino é a lectura ou o escenario, posto que neste segundo caso, amais doutras particularidades referidas sobre todo ao discurso secundario, o común é que exista unha maior distancia entre o texto orixinal e o texto traducido. Ata tal punto é así que moitas veces na traducción de teatro para as táboas é visible a tendencia a facer adaptacións máis que fieis versións, o que adoita ser consecuencia da atención que se presta, á parte do autor e a súa obra, ao auditorio en condición de singular receptor do novo texto que abrolla do quefacer traductor. Con relación en particular a *A comedia da oliña*, nese sentido, nin moito menos é sorprendente a inequívoca mensaxe que se transmite no colofón que pecha o volume:

Iste libro, *A comedia da oliña*, versión galega da *Aulularia* de Plauto, feita por Aquilino Iglesia Alvariño, rematouse de imprimir nos talleres gráficos de *Faro de Vigo*, o día 2 de marzo de 1962.

Tampouco é banal, na mesma liña, a reconstrucción que se leva a cabo do final da obra, xa que así se acaba ratificando a idea de que este traslado é unha versión non exenta de decisións que corresponden á liberdade do traductor, como ben se apunta na seguinte nota do propio Iglesia Alvariño:

Como non se conserva o remate do V auto, a *Aulularia* non remata ben nin mal. No século XV e no XVI houbo humanistas como Codro Urceo de Polonia e Felipe Paré de Francia que trataron de apezala obra. Os tempos de hoxe nono consinten. Propoñemos, de calquera xeito, este final, en caso de represntarse en galego.

Non debe admirar á vista de todo o exposto que Filgueira Valverde cualifícase nos seguintes termos a afouta versión do poeta lugués:

(...) unha deliciosa interpretación de *A oliña* de Plauto, tan galega como axeitada á mentalidade dos ouvintes de agora, que é representada e acollida cal se fose unha obra do trinque, anque o seu xenio maxinador lle engadira un remate de tristeiro desengano (1979: 83).

Carballo Calero, pola súa parte, salientara o que ten que ver singularmente co desenlace incorporado da súa colleita polo traductor:

O mesmo criterio presidiu a versión da *Aulularia*, á que, a efectos da representación, puxo un epílogo que suple o texto perdido de Plauto, epílogo no que supón un desenlace que evidentemente non estaba na deriva da obra, e implica un desexo do traductor de sorprender cunha escéptica e desenganada visión da vida, que contrasta coa finalidade de entretimento e compensación da realidade características das fontes do autor latino, ou sexa a comedia media ática, espeitago burgués que percura a complacencia do público, ao que normalmente brinda un final feliz (1975: 748).

Efectivamente, Iglesia Alvariño nesta obriña leva a cabo, mais ca unha pura tradución, unha recreación intensa que revela o obxectivo etnocéntrico de aproximar o texto orixinal canto máis posible á lingua de chegada, e aínda non só a un rexistro neutro desta senón a unha modalidade popular¹⁶. Fernández del Riego mesmo chegou a considerar sobre esta tradución que o desexo de Iglesia Alvariño debeu ser principalmente, en lugar dunha sinxela operación de transvasar a lingua, a transferencia absoluta do texto latino á forma expresiva máis viva do galego, ao extremo de intentar unha nova escrita como se Plauto primixenamente crease *A comedia da oliña*, título escollido para a obra, nesta lingua e non en latín. O comentario de Fernández del Riego ha ser aínda máis explícito e destaca, por outra banda, as singulares notas que presenta o galego de Iglesia Alvariño, arredado dun suposto modelo supradialectal ou tan sequera interdialectal e propio, máis ben, dunha manifestación xeográfica concreta do idioma. Véxase:

Ou seña, que se trata dunha recreación artística; dunha reconstrución da *Aulularia* tal como eventualmente a escribiría Plauto, si o seu instrumento expresivo non fora o latín arcaico, sinón o galego moderno.

Pero lendo agora outravolta a versión de Iglesia Alvariño, confirmámonos no feito, que xa nos revelara a súa primeira lectura de hai anos, de que o seu galego non é o que hoxe é o literario común. É un galego falado, un *sermo rusticus* completamente localizado: o idioma natal do poeta, o seu dialecto comarcal. Claro está que tal

---

¹⁶Non se debe esquecer a impresión confesada por Antón Fraguas sobre a aparencia de *A comedia da oliña* como verdadeira recreación e non como tradución estricita: «Hemos oído su lectura una tarde en la Biblioteca del Instituto P- Sarmiento al finalizar la traducción. La versión es tan sugestiva y el gallego tan vivo y familiar que más bien parece autor que traductor» (Fraguas Fraguas, 1970: 459).

elección dálle á versión realizada unha espontaneidade, unha xugosidade, un sabor popular que se aveñen de xeito excelente co contido da peza. Unha peza que, como todas as derivadas da *comedia nova* ática, descríbemos –meiante a utilización de personaxes das clases media e baixa– as incidencias cotiás dunha vida provinciana. Porque a Atenas da *Aulularia*, como o Madrid de Bretón de los Herreros por exemplo, é pura provincia na morfoloxía dos seus costumes privados.

Na tradución indícase que a acción pode suporse desenrolada en calquera lugar de Galicia. Pero Iglesia Alvariño limitouse a realizar o labor de trasposición indicada, samente polo que se refire á linguaxe. Os demais factores culturais vixentes no orixinal –relixión, oficios, réxime familiar– foron respetados polo tradutor. Realmente, as libertades que éste se tomou en relación co texto latino, son pouco máis ou menos as mesmas que Plauto se tomou verbo do orixinal grego, conservado como é sabido (1981)¹⁷.

Agora ben, fronte a esta liberdade cómpre apuntar que o problema da actitude traductora de Iglesia Alvariño xurdiría sobre todo do decoro verbal que esixe a propia materia da obra traducida. Exposta a cuestión nestes termos, pódese aceptar así que a escolla do tipo de expresión que se acaba de describir, caracterizada polo seu natural frescor, resultase ata harmónica con relación ao contido da enxeñosa comedia de Plauto. Non obstante iso, ¿haberían ser motivo da mesma opinión os sublimes argumentos líricos de Horacio que Iglesia Alvariño vertera algúns anos antes nos *Carmina*?

A propósito da recepción crítica dos *Carmina*

Aínda que sen chegar a ser no seu momento obxecto de aberta controversia, a decisión lingüística de Iglesia Alvariño, exposta ao comezo dos *Carmina*

---

¹⁷ Tal e como fixera antes Carballo Calero, non deixa de chamar igualmente a atención Fernández del Riego para o feito de Iglesia Alvariño crear, no máis amplo sentido posible do vocábulo, o remate da peza de Plauto, afastándose así en grao considerable dos seus atributos naturais en tanto tradutor: «O texto da *Aulularia* que chegou ate nós atópase truncado, xa que lle falta o final. Como fixeron outros humanistas, o tradutor galego podería forxar un desenlace previsto sustancialmente na dinámica da obra, completando as liñas arquitectónicas xa encetadas dacordo co espírito do texto. Pero preferíu adoptar outra actitude: xustapor á peza truncada un epílogo narrativo. Nel infórmanos da sorte ulterior dos personaxes dacordo cunha conceición dos acontecementos e cunha visión da vida, alleos ao temple dos autores grego e latino e á natureza mesma da *fabula palliata*. Iglesia Alvariño saíu con elo, conscientemente, do seu papel de tradutor. E, en consonancia coa súa tendencia á interpretación irónica da vida, dinos o que puido ocorrer, o que el coíndaba que puido ocorrer na realidade, ou ao que a el lle gustaría que ocorrixe pra xustificar a súa visión da realidade. Unha visión máis cáustica, de certo, que a que convencionalmente adoitaban os comediógrafos clásicos. Pois estes ocupábanse primariamente de lle proporcionar ao público un espectáculo de entretemento, cuos armónicos de orde moral -aínda sendo ás veces moi importantes- producíanse sempre como engadido» (1981).

con indiscutible franqueza, mereceu a atención dalgunhas voces preocupadas pola situación do idioma. Desta maneira, varias recensións saudaron no seu momento como un acontecemento cultural digno de interese a publicación dos *Carmina*, obra que sen dúbida era froito dunha sacrificada actividade translativa e que supuña, ao mesmo tempo, un inmenso esforzo filolóxico.

Amais da evocadora noticia de xorne impresionista que Otero Pedrayo dá no xornal *La Noche* cando a obra sae do prelo (Otero Pedrayo, 1951), cómpre referir que o primeiro comentario dilatado sobre as versións horacianas de Iglesia Alvariño aparece, baixo a sinatura de Quintela Ferreiro, nas páxinas da *Colección Grial*. A partir dunha posición intensamente idealista nos seus fundamentos teóricos, o esforzo translativo de Iglesia Alvariño leva a este autor a expresar unha sutil reflexión sobre as espiñentas dificultades que encerra a tradución literaria, en especial se se trata dun autor como Horacio e dunha lingua orixinal como o latín. Con extremada cordialidade, Quintela Ferreiro precisamente resume nunha censura –a tentativa de recrear a magnitude literaria do escritor latino– e nunha virtude –a riqueza outorgada ao galego como instrumento de expresión elevada– o valor dos *Carmina* traducidos polo autor de *Lanza de soledá*, mais a través dun hábil razoamento acaba por transformar de forma paradoxal a virtude en censura, posto que considera que o rexistro lingüístico utilizado tal vez non sexa o máis oportuno:

La obra literaria es siempre expresión de la honda complejidad humana. Sólo la lírica rasga el velo que cobija los delicados matices de nuestra más íntima subjetividad. Logra su intento explotando todos los recursos que cada lengua ofrece. Recursos muchas veces exclusivos. De ahí la gran dificultad para trasladar de una lengua a otra sus frutos. Dificultad gigantesca cuando el idioma original dista veinte siglos. La armonía del verso, muchas metáforas e imágenes son peculiares, intraducibles. Dificilmente captamos la fuerza de un lenguaje que no vivimos de alusiones a hechos no conocidos, que no son fruto de nuestra experiencia, carne de nuestra carne.

Con lo dicho queda expuesto el principal mérito y objeción a la obra del profesor Iglesia Alvariño. Objeción prevista. Trasladar el alma lírica de Q. Horatius Flaccus es tarea sobrehumana. Contribuir a dar al gallego mayor flexibilidad y riqueza ha sido un logro pleno del autor.

Acaso el exquisito y refinado Horatius, quintaesencia del espíritu urbano, resulte hartó rústico y pueblerino. Tenía que resultar. Sin quererlo, nuestra sensibilidad relaciona el gallego con el campo y sus habitantes; allí tiene su trono. Claro que a veces el vocabulario

y las expresiones parecen indicar que esto fue pretensión consciente del traductor, cosa no tan justificable. Así cuando emplea *ceio, cunca, rapaz, aqueloutrado, testa, abanecer, salouqueiro, xostra, xato...* pudiendo utilizar otras de valor idéntico. Por lo demás, hablar de la perfección de la traducción dentro de los límites aludidos, resulta ocioso. Iglesia Alvariño es un profundo conocedor del latín y del gallego. Logra aciertos en multitud de ocasiones (Quintela Ferreiro, 1952: 80-81).

De diferente teor, curiosamente, é a recensión que Carballo Calero daba a coñecer na revista *Galicia* un ano máis tarde de se publicaren os *Carmina*. Despois de deixar constancia de que a traducción de obras universais de primeira orde é unha das vías máis adecuadas para avaliar a capacidade expresiva dunha lingua, o polígrafo ferrolán concede á traducción de Iglesia Alvariño o mérito case definitivo de facer inútil ningunha outra traducción dos *Carmina*, a non ser que o galego evolúa tanto, ao seu xuízo, que se faga necesario levar a cabo novamente a tarefa de pór en lingua vernácula a obra horaciana.

Faise evidente, por conseguinte, a incondicional aprobación por parte de Carballo Calero do modelo lingüístico que se exhibe nas versións galegas dos poemas latinos. Nesta consideración está implícito o recoñecemento de ser preciso, en xeral, dar nova vida ás traduccións dos clásicos, xa que o cambio de gustos a través do tempo esixe adaptar cada versión ao momento no que xorde. Non obstante, Carballo Calero acepta plenamente que esa circunstancia non atinxe en concreto á obra de Iglesia Alvariño, por ser a súa escolla expresiva, segundo di, de carácter perdurable:

Como primeira traducción compreta á nosa fala do máis importante aspecto da poesía de Horacio, a obra de Aquilino ten xa evidente importancia. Pero ademáis, a súa podente realización fará inútil, por moito tempo, a repetición da empresa. Haberían de pasar séculos enteiros i evolucionar fondamente o galego, pra que ficara arcaica a linguaxe de Alvariño, e só entón espricaríase a necesidade de unha nova versión. Pois no que respeita ao valor literario do libro, é de unha calidade tal que pode se chamar fiz o que a atinxíu, e fiz aquil a quen o logro do primeiro esímeo do risco de un intento segundo (Carballo Calero, 1952: 25-26).

Nas liñas sucesivas da súa recensión, Carballo Calero estende, por suposto, este parecer, explicando máis pormenores sobre a traducción galega de Horacio. Así, indica que a decisión idiomática de Iglesia Alvariño ofrece ademais o acerto de non perseguir unha versión puramente lingüística do

escritor latino, mais de adaptar con intención estética os seus versos á realidade literaria galega. A nota que máis se destaca aquí paradoxalmente é a defensa que Carballo Calero realiza dunha peculiaridade ruralista para a literatura galega, de maneira que o máximo valor que se asigna á tradución de Iglesia Alvariño, tralo seu intenso labor filolóxico e poético, correspondería sobre todo á decisión de presentar un Horacio transformado, xenuinamente galego, por medio do uso dunha modalidade idiomática que converte o poeta clásico en verdadeiro patrimonio da literatura galega:

O Horacio de Aquilino non é unha versión de latinista, senón unha versión de poeta, de poeta que sabe latín. Querse decir con isto que Alvariño non puxo en galego as verbas latinas, desfacendo o hipérbaton e adaptando a sintaxis. Aquilino prisou a Horacio pol-a toga e tróuxoo a patuxar pol-os nosos lameiros prestándolle os seus propios e rexos zocos, de tan craro e xeitoso tregolear. Iste é o Horacio que cabe ser en galego, o Horacio que pode intresar en Galicia. Conserva a toga, pero calza os zocos. ¿Cómo, se non, ía calcar os nosos vieiros? Un Horacio en galego, non asimilado, que tencioara o imposibre de espresar en galego o esprito latino con rigorosa literalidade, só intresaría aos latinistas, os cales, por outra parte, gañarían mellor o tempo lendo a Horacio en latín.

Iste é un Horacio vivo, de nobre empaque román, mais xa con dereito de cidadanía na nosa terra. Non empregou o traductor artificiosa língoa poética, mester de crecrecía, ao darlle verbas. Paráfrasis e perífrasis emprastadas á fala da Terra Chá dan saiba vizosa e petrucio celme plebeio aos *Carmina* traducidos. En derradeiro termo se non trataba tanto de traducir Horacio ao galego como de incorporar á literatura galega o tesouro da poesía horaciana. Ademirabre empeño, ademirabremente desempeñado (Carballo Calero, 1952: 26).

É conveniente apuntar, polo demais, que nesta recensión Carballo Calero alude ao criterio lingüístico semellante ao dos *Carmina* que guiaría, na súa opinión, as traducións conxuntas de Fernández de la Vega e Ramón Piñeiro no *Cancioeiro da Poesía Céltiga*, o que non deixa de ser unha valoración inesperada á vista de determinados acontecementos que pouco antes se produciran. Nas liñas dedicadas a esta obra é palpable a aceptación desa clase de instrumento expresivo con raíz popular, diferente á língoa común tan reducida ou artificiosa dos escritores daqueles anos, á hora de traducir ao galego obras escritas noutras linguas:

A criterios sustancialmente idénticos cos ouservados por Iglesia Alvariño responde a traducción feita do alemán pol-os señores F. de la Vega e Piñeiro das poesías celtas escolmadas por Julius Pokorny. A colaboración de aqueles dous señores fixo posibre o *Cancioeiro da Poesía Céltica* que ven de aparecer, editado pol-os Bibliófilos Galegos. A obra encétase con unha acraración dos tradutores en que se espón un criterio encol do galego literario, segundo o cal debe basearse na escolma do vocabulario rural, percurando a meirande dinidade literaria. Que ven a ser a doutrina espоста por Iglesia Alvariño no prólogo da súa propia obra, cando afirma que non hai outro galego a qué acodir, pra facer unha língoa literaria, que o que falan os nosos labregos e os mariñeiros nosos. De iste xeito, o galego dos tradutores mencionados difire fundamentalmente do galego de outros notabres escritores de hoxe, baseado nun limitado e arcaico vocabulario escolar ou salferido de medievalismos trabucados e pseudocultismos neolóxicos argallados segundo leises mal dixeridas (Carballo Calero, 1952: 26).

Na mesma revista *Galicia* a recepción dos *Carmina* pódese completar coas apreciacións, un pouco abraiantes, igualmente, á vista do curso posterior do seu pensamento sobre o galego, que Rodrigues Lapa manifesta a propósito do feito de que figure na traducción un amplo vocabulario léxico e fraseolóxico. O profesor portugués intenta explicar o significado de se considerar imprescindible a aparición deses apéndices na edición, unha circunstancia que no caso doutra lingua se cadra se xulgaría anómala. É ben de subliñar que nesta oportunidade as palabras de Rodrigues Lapa non gardan ningún tipo de censura con respecto á singular modalidade idiomática, absolutamente rústica, como algúns anos máis tarde, vai pregoar en ton escandalizado, que se utiliza nos *Carmina*, posto que as devanditas palabras tan só se limitan a reivindicar a necesidade inadiable dun gran dicionario da lingua que faga innecesaria, nas edicións galegas, a inclusión con vontade elucidativa de exhaustivos glosarios:

Dessa grande exploração linguística, cujo programa já se encontra elaborado, sairá em primeiro lugar o Dicionário. Por muito estranho que pareça, podemos afoitamente dizer, sem receio de desmentido, que a literatura galega de hoje não dispõe de um dicionário. Os de Valladares e de Cuveiro estão de há muito esgotados; o de Carré Alvarells, o mais moderno, está muito abaixo das exigências de um bom dicionário, por mal ordenado e incompleto: muitíssimos vocábulos e grupos fraseológicos do galego vulgar não vêm nele registados, e, pelo contrário, são incorporados

muitos dizeres que já não são do uso corrente. Presta serviço, por não haver coisa melhor; mas continua a ser um problema delicado a inteligência exacta dos livros galegos que se publicam hoje em dia.

Será devido a esta penúria de instrumentos de interpretação que se dá um caso curioso: um poeta de fina sensibilidade galega, seguramente um dos maiores da actual promoção, Aquilino Iglesia Alvariño, entende dever acompanhar os seus poemas de glossários explicativos. Assim fez em *Cómaros Verdes*, assim fez mais recentemente na tradução dos *Carmina* de Horácio. Que significa isto? Que um galego culto tem necessidade de aprender a sua língua a todo o momento, já que lhe não foi ensinada normalmente na escola, onde só admitem o castelhano. Além disso o escritor, que tem um vivo sentimento do idioma, colhe às mãos cheias dizeres da sua região natal, a Terra Chá, que não andam dicionarizados. Se tivéssemos um vasto reportório linguístico do género daquele que Mistral publicou em 1878 com o título de *Lou Tresor dou Felibrige*, já não haveria necessidade dessa prática, em verdade um pouco estranha, de estarem os poetas a ensinar a língua aos seus leitores.

Mas o vocabulário de Iglesia Alvariño anexo à tradução de Horácio, que é uma experiência de alto valor filológico, tem ainda outro significado. O escritor lucense pretendeu libertar a fala do encanto medieval que a enleia e fez dela uma *língua de cantiga*, especialmente ajeitada às efusões da saudade e da meiguice. Quis dar-lhe tẽmpera nova, prová-la na forja clássica, impregná-la de epicurismos, fazê-la vestir a toga cidadã. Essa tentativa reveste-se de uma importante significação. Com efeito, a língua tem andado até aqui junguida a certo tipo de civilização tradicional, e é de temer que a transformação e desaparecimento gradual dessa civilização possa, não diremos já destruir, mas abalar seriamente o seus alicerces (Lapa, 1952: 18-19).

Mesmo que sen moito valor crítico por estar enfocada desde unha perspectiva allea á situación do galego, débese citar aínda outra recensión publicada, na revista *Lar*, por Julio B. Jaimes Répide no ano 1958, isto é, sete anos despois de se editaren os *Carmina*. Trátase dun artigo cordial que non vai máis aló de recibir as traducións de Iglesia Alvariño como un episodio digno de atención na supervivencia da obra horaciana en España:

Entre tanto séanos permitido recomendar la lectura de esta merítisima labor de traductor e intérprete del profesor Iglesia Alvariño,

ya que representa un loable y noble esfuerzo por aportar a la secular y caudalosa cultura gallega esta contribución idiomática y literaria, que ha de agregarse a los muchos tesoros que en el desarrollo de los estudios humanísticos en Galicia debe España y el mundo a esa maravillosa tierra, que sigue floreciendo y superándose en una comunidad que es un ejemplo de tenaz y solidaria defensa, y firme prolongación de la mejor tradición cultural de su pasado. Nuestro espigar por este grato volumen de las canciones horacianas traducidas por Iglesia Alvariño, nos ha hecho detener frecuentísimamente en la justeza de muchas versiones a lo largo de los cuatro libros traducidos, pese a la circunstancial libertad puesta en juego por el intérprete gallego, adecuado con muy buen criterio a exigencias y a características idiomáticas ineludibles. (...). Bien quisiera yo extenderme en un comentario más digno de esta seria y valiosa aportación gallega de Aquilino Iglesia Alvariño; pero sirvan siquiera estas breves e imperfectas apuntaciones para declarar sin reservas la admiración de un viejo lector de Horacio, que ha querido expresar, dentro de la indudable modestia de su juicio, su grata sorpresa ante esta traducción que sin duda habría agregado por espíritu de justicia don Marcelino Menéndez Pelayo a su *Horacio en España* (Jaimes Répide, 1958: 60, 78).

Amáis das recensións comentadas, os *Carmina* traducidos por Iglesia Alvariño non deixaron de suscitar en anos posteriores outras reflexións lingüísticas. É o caso de Alonso Montero, responsable dunha ampla nota necrolóxica co gallo da morte em 1961 do poeta lugués, publicada un ano máis tarde na revista *Estudios Clásicos*, onde se caracteriza a lingua das súas versións como un complemento natural da vasta actividade filolóxica que este desenvolveu en calidade de lexicógrafo. A nota idiomática máis singular que se pon de manifesto é precisamente a espontaneidade dialectal das traducións de Iglesia Alvariño, consecuencia dunha atenta esculca nos diversos dicires galegos. Alonso Montero, que nun traballo ulterior xulgou que esta traducción do poeta clásico era unha referencia decisiva, «aínda que discutible (e discutida) nalgún aspecto» (Alonso Montero, 1992: 530), a través da historia de Horacio en Galicia, sinala no texto de chegada a configuración dunha modalidade expresiva local, o falar da Terra Chá, que é privilexiada aínda que con engadidos procedentes doutras áreas xeográficas:

Su lengua con ligeras excepciones al comienzo, es un gallego popular, un sabroso gallego por él aprendido –y vivido– en las mejores comarcas de nuestra geografía. Este gallego, más perfílado si cabe, es el que utilizó una y otra vez en sus tareas de tra-

ductor, otra de sus vocaciones. Quiso huir en ellas de todo lo que no fuese intensamente vivo, como el medievalismo, el falso popularismo y algunos otros rasgos que tanto insinceran el gallego literario del siglo XX. No forjó por ello una lengua del todo asequible al lector, pero esto se debe a algo no sospechoso de artificio, como el comarcalismo, realmente abundante en su léxico. Tales comarcalismos son, en parte, fruto de las correrías que por Galicia adelante hizo en su afán de escribir un diccionario gallego para el que dejó un caudalósísimo material. Sin duda la modalidad comarcal que predomina es la natal, la de Terra Chá, en el interior de la provincia de Lugo. Consciente el traductor de sus muchos localismos, adjuntaba vocabularios a sus traducciones, y también a algunos de sus libros originales (Alonso Montero, 1962: 582).

O predominio dunha forma idiomática enteiramente dialectal foi apuntado tamén por Fernández del Riego, un dos autores que máis atención concedeu ás traducións de Iglesia Alvariño. Para el a dedicación do autor de *Señardá* ao campo da traducción sería sobre todo outra mostra, tal vez a de maior dificultade, da intensa actividade restauradora da lingua que o autor lugués levou a cabo en abundantes traballos. Nese labor, segundo Fernández del Riego, o propósito de dignificar o idioma é fundamental, mais o problema xorde do tipo de expresión seleccionado, unha lingua vivamente dialectal e de marcado rexistro rural, como Alonso Montero advertira xa, que ten a súa procedencia case exclusiva na propia terra do escritor:

Pero a súa afervoadada entrega ó empeño restaurador da lingua, se non cinguiu ó labor desenrolado como dicionarista e poeta, sinón que se proxeitou tamén noutros eidos de estudo do galego. (...). Consideraba Iglesia Alvariño que un meio axeitado pra prestixiar e valorar a fala do país, era o de verquer nela as obras maestras da literatura universal. O seu exemplo foi froitoso niste mester. O fondo coñecemento que tiña dos clásicos latinos, levóuno a realizar importantes ensaios como traductor. (...). Pero o esforzo máis sinificativo acadado polo poeta e humanista de Seivane, no eido das traducións, foi a súa versión galega das Odas horaciás. Aquilino era un bó concededor da lingua, do estilo e da obra do poeta traducido. Sabía das dificultás que implicaba verquer o verso dun poeta pacego, refinado, sedoso en certo xeito, a unha língoa labrega. Mais guiado pola ilusión de ofrecer á cultura do país a obra creadora, de grande finura estética, do clásico latino, consegue traguela fielmente á fala viva da súa nativa terra campesiña. De tal maneira, inxire na lingua do noso pobo, enrequentada co léxico e

xiros comarcás da montana luguesa, o nidio estilo do poeta venusino. Trátase, sin dúbida, dunha valiosa aportación cultural, merecente de se considerar no seu auténtico significado (Lorenzana, 1963: 39-40).

Máis alá destes comentarios, con todo, unha das noticias se cadra de maior significación que provocaron os *Carmina* foi publicada en Portugal. A razón desta importancia vén dada, naturalmente, polo espacio cultural no que se produce, afastado en principio da preocupación solidaria que revelaba a intelectualidade galega sobre a urxente necesidade de traducir grandes obras doutras linguas, en especial co obxecto de probar con contidos pouco frecuentados na literatura propia as posibilidades do falar galego máis común. Por outra parte, débese notar que o feito de se facer eco desde o ámbito portugués dunha tradución enteiramente clásica reproducida nun rexistro lingüístico concreto, pouco adecuado de inicio para temas de tal elevación, por necesidade tiña que motivar unha reflexión interesante desde unha posición idiomática que dispuña de séculos de tradición cultural no traslado dos grandes autores da Antigüidade.

En efecto, nas páxinas da revista universitaria lisboeta *Evphrosyne*, subtitulada coa lenda “Philologarum rerum comentarii ad classicae humanitatis studium et cultum apud Ivsitanos ad brasilienses provehendum”, e dirixida por Rebelo Gonçalves, haberase publicar un extenso comentario, baixo a sinatura de Ricardo Silva, a propósito dos *Carmina* horacianos de Iglesia Alvariño¹⁸. No comezo desta recensión, datada en São Paulo no mes de agosto de 1956, pídese desculpas pola súa tardanza de varios anos con respecto á publicación do volume, así como se anuncia a razón fundamental, de carácter lingüístico sobre todo verbo do idioma de chegada, que dá lugar á recepción dos *Carmina* no ámbito lusófono:

Embora já lá vão cinco anos sobre o aparecimento desta obra, julgo não ser ainda tarde para lhe dedicar uma notícia especial. Notícia merecida.

Nenhum estudioso das letras latinas, apesar da frequência com que Horácio tem sido traduzido, pode ficar indiferente perante uma nova tradução do Venusino, desde que ela possua qualidades apreciáveis. Quando, porém, a versão, além do próprio valor, tem o mérito de servir para ilustrar um idioma de reduzido âmbito literário, maior é o interesse que ele suscita (Silva, 1957: 327).

---

¹⁸ Xustamente nesta revista aparecería máis tarde unha das traducións clásicas breves do autor lugueés. Vid. Aquilino Iglesia Alvariño, “*As meigas*, 2º idilio de Teócrito”, *Evphrosyne*, III, 1961, pp. 567-574.

Con criterio esencialmente afectivo, Ricardo Silva expresa a partir destas palabras preliminares que Iglesia Alvariño revela cos seus *Carmina* a grande importancia que posúe, mesmo que sexa en arriscadas tentativas individuais coma esta, a feliz utilización da lingua galega para recoller textos clásicos:

Cria-se novo título de nobreza para a língua de Rosalia e de Curros Enríquez pelo simples facto de se verterem nela, com esmero notável, os mais famosos poemas líricos romanos. E quem fala e escreve, como brasileiro ou português, uma língua vizinha, encontra logo nisso, muito naturalmente, um motivo de exultação (Silva, 1957: 327).

En calquera caso, o autor da recensión non deixa de comentar, e velaquí acaso o interese principal das opinións que se deitan nesta noticia acerca dos *Carmina*, as dificultades que ten o exercicio translativo de pór en galego a riqueza expresiva dunha lingua como a latina, confesada xa polo propio Iglesia Alvariño nos criterios de edición que inserira no comezo da súa obra. Ricardo Silva non vai máis aló, non obstante, da mera alusión a esas dificultades, e continúa o seu traballo, sen máis apostilas filolóxicas, coa presentación dunha das mostras, en concreto a Oda III-13, que xulga máis curiosas nesta edición. Despois dalgunhas breves notas gabanciosas sobre os tres apéndice filolóxicos e temáticos integrados na edición con vontade clarificadora polo seu responsable, o autor pon o peche á súa recensión cunha consignación explícita. Trátase do devezo de que se acometan en Galicia novos proxectos de tradución de textos clásicos, destinados a modificar a imaxe tradicional de que o galego a penas puidese ser unha derivación anecdótica da familia de linguas románicas:

Desejo sinceramente que a língua da Galiza continue a enobrecerse com versões desse género, para que, além de ser, como sempre foi, um ramo gracioso e atraente da árvore linguística latina, possa igualmente ser uma fonte de humanismo (Silva, 1957: 330).

Os *Carmina* e a intrahistoria dun premio conflictivo

A pesar das considerables dimensións que entrañaba a empresa que Iglesia Alvariño, con grande esforzo e non pouco sacrificio, resolvera acometer, a verdade é que os *Carmina* non acadaron no seu momento todo o recoñecemento que merecía unha obra da súa natureza. Mesmo se pode dicir que estas versións horaciasanas foron tratadas de xeito, ata certo punto, inxusto, cando o seu autor as presentou ao premio que daquela convocara a editorial Bibliófilos Gallegos para galardoar a mellor tradución galega vertida de

forma orixinal desde outras linguas, é dicir, sen utilizar idiomas interpostos, consoante se especificaba, sen marxe ningunha para a confusión, nas bases do certame.

Indubidablemente, a competencia contrastada de Iglesia Alvariño no coñecemento da lingua latina non admitía que se puidese desconfiar da utilización pola súa parte de calquera lingua ponte entre o texto de partida e as súas traducións. Moi polo contrario, non só cabía conxectar mais ata era indisimulable que a obra gañadora, a versión en galego do *Cancioeiro da Poesía Céltiga*, de Julius Pokorny, profesor checo establecido en Alemaña, preparada por Ramón Piñeiro e Celestino Fernández de la Vega, constituía á fin e ao cabo unha tradución dunha tradución, isto é, unha versión desde a lingua alemana que á súa vez supuña un traslado do gaélico. A realidade deste feito confirmase tendo en conta, polo demais, o dominio por parte de Fernández de la Vega do idioma xermano e a capacidade de Piñeiro no manexo do galego, que así formaban unha sociedade equilibrada para levaren a cabo o proxecto de pór na nosa lingua a escolma de Pokorny¹⁹.

Alonso Montero (2001) ten contribuído de modo importante a esclarecer, no que se refire á participación nada exitosa de Iglesia Alvariño nel, o desenlace do premio patrocinado por Bibliófilos Galegos, de certo sorprendente e mesmamente irregular posto que o fallo non se axustaba, como se viu, ás condicións establecidas na convocatoria. En efecto, o xurado que tiña encargada a emisión do veredicto correspondente xuntoouse o día 14 de marzo de 1951, e integrábanos, baixo a presidencia de Abelardo Moralejo Laso, Xosé María Álvarez Blázquez, como secretario, e Manuel Rabanal Álvarez, Manuel Rey Martínez e Juan Gil Armada como vocais. A súa decisión só tiña que dirimir a disputa subxacente, en termos traductolóxicos, que enfrontaba sen máis os *Carmina* e o *Cancioeiro da Poesía Céltiga*, xa que ao concurso non concorreran máis versións²⁰. Non é difícil deducir, xa que logo, que o premio a unha delas implicaría, unha vez descartada a opción do premio *ex aequo*, que podía ben ser a máis correcta, o rexeitamento da outra por moito que se fixese constar algunha mención especial, o que á última instancia fai

---

¹⁹ Luciano Rodríguez, o biógrafo mais autorizado de Iglesia Alvariño, relatou desta maneira o acontecido a partir dun testemuño oral de Carballo Calero: «Prodixiosamente o galardón foi parar a outras mans, quizais un pouco irregularmente. Vexamos por qué. O premio foi para o *Cancioeiro da poesía céltica*, de Julius Pokorny, tradución feita partindo dunha versión alemana. Celestino Fernández de la Vega pon o texto en castelán e Ramón Piñeiro adaptación ao galego. Así, pois, a tradución non se fixo directamente do gaélico, mais foi premiada, coa conseguinte decepción de quen xogara limpo e fora burlado» (Rodríguez, 1994: 42-43). Dada a delicadeza desta noticia, o autor declara en nota: "Esta información débolla ao Prof. Carballo Calero. Entrevista realizada o 20 de decembro do 1989" (Rodríguez, 1994: 43).

²⁰ O seguinte comentario de Filgueira Valverde, un pouco confuso, permite inferir equivocadamente que houbo máis competidores: «A tarefa non foi doada porque entre as obras presentadas atopábase algunha da valía dos *Carmina* horacianos, fermosamente trasladados por Aquilino Iglesia Alvariño, que editou de seguida o Instituto P. Sarmiento» (1991: 322).

que o fracaso entón colleitado polos *Carmina* fose, se cabe, aínda máis notorio. Véxase o “Fallo del jurado”, non carente dalgunhas inexactitudes con relación á verdade, reproducido en todos os seus detalles de modo sospeitoso na edición do *Cancioeiro da Poesía Céltiga*:

En Santiago de Compostela, a catorce de Marzo de mil novecientos cincuenta e uno, se reunen en el Decanato de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad, los miembros del Jurado designado por la Editorial de los Bibliófilos Gallegos para fallar el Concurso de traducción al idioma gallego de una obra de la literatura universal. Preside el Jurado D. Abelardo Moralejo Laso, siendo vocales D. Manuel Rey Martínez, D. Juan Gil Armada, D. Manuel Rabanal Álvarez y D. José María Álvarez Blázquez, que actúa de Secretario.

El Jurado mantiene un prolongado y puntual cambio de impresiones, teniendo a la vista los textos originales, de cuya previa confrontación resulta que todas las obras presentadas al concurso, además de reunir las condiciones exigidas en las bases de éste, muestran el acierto de sus respectivos autores en la tarea realizada. Tras detenida deliberación, el Jurado acuerda conceder el premio a la traducción de la obra *Atkeltische Dichtungen*, de Julius Pokorny, que, con el título de *Cancioeiro da poesía céltiga*, han realizado D. Celestino Fernández de la Vega y D. Ramón Piñeiro López.

Asimismo, teniendo en cuenta los excepcionales méritos de la traducción de los *Carmina* de Horacio, hecha por D. Aquilino Iglesia Alvariño, acuerda el Jurado proponer a la Editorial la edición de dicha obra.

Y para que conste, extendiendo la presente acta, que firman conmigo el Sr. Presidente y Srs. Vocales, en la fecha y lugar arriba expresados (Piñeiro; Fernández de la Vega, 1952).

A escolla idiomática realizada por Iglesia Alvariño para os textos horacianos xa quedou delineada en páxinas anteriores, mais interesa agora prestar atención aos criterios, diferentes e ata contrapostos, que guiaron as versións de Piñeiro e Fernández de la Vega. Tales criterios figuran nitidamente expostos no texto introductorio “*Acraracions dos tradutores do seu cancionero da poesía céltiga*”, onde se di no primeiro dos dous epígrafes de que consta, titulado “A escolla da obra”, que o desexo dos responsables da traducción, amais de revalidar a cultura galega mediante a incorporación de valores afíns xurdidos noutros espacios, foi o de pulir o cultivo literario do galego:

Coidamos que o concurso de traducións convocado por *Bibliófilos Gallegos* responde a unha dobre finalidade: por unha banda, arrequecer o cultivo literario da nosa língoa someténdoa ás necesidás espresivas das grandes creacións da literatura universal; por outra banda, arrequecer a cultura galega co-a incorporación de valores espritoás xurdidos e froitificados n-outros ambientes. Pra satisfacer a primeira finalidade, que atende, con preferencia, a prestixiar a nosa língoa, abondaba con traducir calisquera das obras maestras das literaturas europeas ou algunha das obras crásicas greco-latinas. Pra satisfacer a segunda finalidade, que pretende, ademáis do prestixio da língoa, vitalizar a nosa cultura, compría escoller unha obra que pol-o seu contido intrínseco poidese representar unha aportación sustancial á cultura galega. Velahí por qué escollemos a obra de Julius Pokorny *Altkeltische Dichtungen*, obra que, ó noso ver, responde con prenitude esencial á dobre finalidade do concurso, de acordo co-as razóns seguintes:

I. Dentro da tradición cultural galega é a lírica a que representa a nosa creación máis xenuina e calificada. Galicia é, por outra banda, un país de fondo céltigo e como tal se veñen interpretando as súas manifestacións espritoás. A incorporación da millor lírica céltiga á vida cultural galega debe ser, pol-o tanto, do meirande proveito.

II. O valor cultural d-ista obra abrangue dous aspectos que pra nós son igoalmente interesantes: unha requintada escolma das manifestacións poéticas da i-alma céltiga e un estudo craro e sutil encol das cualidás distintivas da poesía e da literatura céltiga en xeneral, ambas feitas por Julius Pokorny que é a meirande autoridade con que contan os estudos celtísticos nos nosos días.

III. Mentres que as obras crásicas greco-latinas ou as grandes obras das literaturas modernas son de dominio común no ambiente cultural galego, ben nas súas línguas orixinás, ben nas múltiples traducións casteláns, a poesía céltiga permanece iñorada non soio en Galicia sinon en toda a área das línguas románicas. Entregámoslle, pois, á língoa galega un tesouro poético desconocido pra o resto das línguas neolatinas. E así debe de ser, xa que se trata do tesouro poético dos celtas.

IV. Iste *Cancioeiro da Poesía Céltiga* permitirá levar a termo unha serie de estudos comparativos entre as características da nosa poesía i-as da poesía céltiga, que teñen unha solprendente analoxía, como se bota de ver n-unha lectura atenta da presente obra. Ista cras de estudos están inéditos entre nós mesmamente pol-o desconocemento da poesía dos celtas.

V. Tamén agardamos que o contaito dos nosos poetas co-a máis enxebre poesía celta será de moito proveito no orde das orientacións estéticas, contrapesando un pouco outra cras de infruxos menos avencellados ó noso fondo autóctono (Piñeiro, Fernández de la Vega, 1952: XIII-XIV).

De maior clareza, se cadra, van ser as seguintes pautas de carácter supradialectal que Piñeiro e Fernández de La Vega incorporan no segundo epígrafe, ilustrativamente titulado “O criterio da traducción”, canto ao uso do galego como lingua de chegada de grandes creacións universais, moi distintas sen dúbida do degoro dialectalista de Iglesia Alvaríño:

Con relación ó texto seguimos o criterio de fidelidade literal preconizado pol-o mesmo Pokorny como o máis axeitado.

Con relación á lingua ativémonos ás seguintes consideracións:

I. O galego é unha lingua de longa vida oral que inda non acadou unha fixación literaria plena.

II. A fixación literaria da nosa lingua debe facerse gradualmente, sin forzar con violencias normativas a súa marcha natural cara a maturidade cultural.

III. Tendo en conta que os recursos expresivos do galego son, pol-o xeneral, de orixe campesina, a primeira etapa da súa conversión en lingua de cultura superior debe consistir na escolma de aquela parte do seu vocabulario que, entremedias da riqueza de variantes propia das línguas de vida puramente oral, teña posibilidade de unha meirande dinidade literaria, procurando debullalo da codia de ruralismo vulgar a que o conduxo un abandono literario de séculos.

IV. Entendemos que a nosa evolución lingüística aínda non pasou d-ista etapa de escolma a unha etapa, necesariamente posterior, de unificación. Hoxe en día non se podería trazar un lindeiro craro e seguro entre *galego literario* e *galego popular*, inda que estamos en camiño de acadar tal diferenciación.

V. De acordo con istas consideracións, a nosa tradución admite unha discreta variedade de formas, evita a rixidez das normas apriorísticas e procura a máisima sinxeleza ortográfica. Diste xeito coidamos refrexar con fidelidade o estado aitual da lingua galega na súa progresiva marcha cara a prena madurez cultural (Piñeiro; Fernández de la Vega, 1952: XV-XVI).

Como antes quedou apuntado, Alonso Montero axudou a botar luz sobre a irregular decisión do xurado, chegando á seguinte conclusión tras analizar o perfil idiomático de cada un dos seus compoñentes, xa referidos enriba:

Está claro que neste xurado a personalidade filolóxica máis relevante (a única relevante) era don Abelardo Moralejo, o único, por outra parte, familiarizado cos dous idiomas en litixio (alemán e latín) e, incluso, con rudimentos en celta, lingua non *allea* ó problema e ó litixio que nos ocupa. Era o profesor Moralejo, por outra parte, como membro do xurado, lector rigoroso, é dicir, lector responsable, non superficial. Nun xurado desta composición e feitura intelectual era moi difícil non ter en conta os criterios e a valoración do profesor Moralejo Lasso. Foi el, sen dúbida, quen indicou que a tradución de Aquilino, feita por un bo poeta galego, que era un excelente latinista, contiña unha característica que para un filólogo estaba moi lonxe de ser plausible: a poesía de Horacio, tan culta, tan urbana, era ofrecida nun galego que a ruralizaba en exceso. Con estas ou con outras palabras, teño oído esta opinión –que non sempre procedía de don Abelardo– a persoas moi representativas do galeguismo e da literatura galega (Alonso Montero, 2001: 24).

Manuel Rabanal e as escollas lingüísticas de Iglesia Alvariño

Á vista do razoamento de Alonso Montero transcrito mal se pode reear do papel destacado de Abelardo Moralejo Lasso na denegación do premio de Bibliófilos Gallegos á tradución latina de Iglesia Alvariño, malia ser a única que cumpría todos os requisitos das bases entre as dúas que optaban á máxima distinción. Tampouco conviría desbotar, sen embargo, a hipótese de que nese rexeitamento non fose pequena a participación de Xosé María Álvarez Blázquez, xa que a súa práctica lírica de profunda pegada medievalizante, neses anos abondo vixente na súa inspiración –lémbrese que o *Cancioneiro de Monfero*, auténtica palinodia por moito brincadeira que fose, ha aparecer en 1953–, entraba en conflito cos ventos renovadores que Iglesia Alvariño propuña cos seus *Carmina* para o dicir poético galego.

A fin de completar a historia do que ocorreu naquel concurso accidentado é posible ter aínda en conta, así a todo, o testemuño doutro dos integrantes do xurado, Manuel Rabanal, quen tres anos antes de que se producira o polémico fallo, é dicir, en 1948, expuxera de forma pública algunha opinión interesante ao respecto a través dun artigo, “*Arquexaba coma un boi* (Coloquio con Iglesia Alvariño en torno a *Iliad.* VIII, 334)”, dado á luz nas páxinas do xornal compostelán *La Noche*. O devandito artigo nacía, como se desprende do propio título, da lectura dun anaco da *Iliada* homérica posto en galego por Iglesia Alvariño, e sobre todo centrábase na análise do verso “arquexa coma un boi”, solución expresiva preferida polo traductor para o verso 334, “barea stenachonta”, referido na pasaxe correspondente do texto orixinal á dor heroica que sentía o pontevedrés Teucro. Desde a súa condi-

ción de acreditado coñecedor da lingua grega, Manuel Rabanal apela enxeñosamente, tras algunhas disquisicións filolóxicas, ao Iglesia Alvariño poeta e helenista, en particular, a fin de que suxiran outra opción máis acertada para a metáfora de partida ao Iglesia Alvariño traductor. Velaquí reproducido integramente o artigo en cuestión:

Es ésta la primera vez que leo a Homero en gallego. Y he de confesar que el placer ha sido tan corto como intenso. Corto, porque el fragmento traducido por Aquilino Iglesia Alvariño –*Iliad.* VIII, 261-334– no da margen para más; intenso, porque pude comprobar que al primitivismo –es un decir– homérico le va tan bien el gallego como a una cantiga de Santa María.

Pero entre todos los aciertos de la traducción galaica del primer poeta de Occidente el que más al alma me llegó fue aquel “arque-xaba coma un boi” con que Aquilino Iglesia Alvariño ha interpretado el “barea stenachonta” del verso 334.

El cantor de la “cólera de Aquiles” quizá no quiso decir tanto. O quizá quiso decirlo y no lo dijo. Teucro –el pontevedrés– era llevado herido a las cóncavas naves. Y nada más natural y poético que suponer que de dolor y rabia el titán *arquexaba coma un boi*. Los héroes homéricos son así, hercúleos, rudos, sobrehumanos. Son poco menos que dioses, actúan como leones, como torrentes, como vendavales, como rocas que ruedan de la cumbre al llano. Y las heroínas –excepto Nausika– también son así: tienen ojos de vaca o de lechuza, brazos nevados como las cumbres, senos frangentes como los rosales en flor.

¡Arquexaba coma un boi! Sencillamente estupendo. Más homérico que el propio Homero.

Ahora bien, lo cierto es que el verbo *stenácho* en la *Iliada*, cuando no se refiere a los combatientes, tiene por sujeto otros animales distintos del buey, por ejemplo: las yeguas troyanas en *Iliad.* XVI, 393; y otras cosas distintas del buey, como los *torrentes* en el verso 391 del mismo libro.

¿No habría, pues, que buscar la metáfora –o la hipérbole– por otros caminos, pese a la belleza del *arquexaba coma un boi*?

Además, ¿sentaría mal en Galicia la idea de que su mitológico “fundador” lloraba o dejaba escapar del pecho herido una profunda quejumbre?

Sin duda Aquilino Iglesia Alvariño es un buen helenista y desde luego mucho mejor *galleguista* que yo. Por eso me permito apelar al gran poeta y humanista y amigo Iglesia Alvariño, maestro en ambas lenguas, para que quite o dé la razón a Aquilino Iglesia

Alvariño recordándole cuanto él sabe de los héroes de epopeya, desde Aquiles y Eneas hasta Rolando y Rodrigo, en el aspecto concreto de su característica propensión a llorar.

Los héroes de los Cantares lloraban como niños —¡Dios mío, iba a decir como niñas por costumbre!—: gemían con la misma facilidad con que blandían el “fresno” asesino, el que desataba a los hombres las rodillas (Rabanal, 1948a).

A penas dous meses máis tarde da aparición deste artigo, Manuel Rabanal publicaría tamén en *La Noche* unha serie de entregas dedicadas a comentar a lingua poética de Iglesia Alvariño, neste caso co gallo da saída do prelo de *Cómaros verdes*, feito que se acababa de producir un ano antes na Imprenta Celta de Vilagarcía de Arousa. No segundo dos artigos que compoñen a amentada serie, o catedrático compostelán de Grego reparaba no “Vocabulario” que aparece no remate do volume, salientando o xorne lírico dos seus termos e, por extensión, da poesía do autor lugués:

El autor de *Cómaros verdes*, que a la vez que de poeta —de excelso y claro poeta— tiene no poco de humanista, de gramático, de filólogo, ha pagado un pequeño tributo al oficio documentando y catalogando alfabéticamente una centena larga de vocablos vivos en el norte de la llamada Terra Chá.

A esa inédita centena de elementos lexicales vivos pertenecen palabras tan intrínsecamente líricas como, por ejemplo: *axóuxere*, cascabel; *calvancas*, hondonadas suaves; *chouteiriñas*, *brincadoras*, mozas alegres; *outonía*, pasto que en los prados de secano retoña en septiembre; *rebinchando*, estallando de jugo; *recóbado*, recodo; *roular*, rodar; *velaiñas*, mariposas; *xeme-xeme*, especie da pájaro, etcétera, etc.

Es decir, que el poeta por confesión propia ha explotado de primera mano la carga musical, eufónica, de un rico estrato popular ignorado de la lengua gallega.

A esto hay que añadir el dominio completo de las formas galaicas cultas, consagradas ya en el campo literario vernáculo, tales: *ronseles*, *mastros*, *solpores*.

Y por último, todo el gallego que diríamos *académico*, del *dominio público*, vulgar —el gallego historiado por García de Diego y por Couceiro Freijomil— asoma a la lírica de Iglesia Alvariño en un estado de máxima pureza o mejor dicho en el estado de mínima contaminación castellana posible.

De lo cual se deduce que *Cómaros verdes*, por la gracia de Dios, viste la forma externa más integralmente lírica que ha vestido

cualquier libro escrito en romance durante lo que la imprenta tiene de vida.

De mi sé decir que jamás tropecé con frase tan lírica, entre mil posibles, como ésta:

*chouteiriñas
neniñas cacarelas.*

Ni con tercerillas tan musicales como la que sigue:

*Van pra misa as bidueiras
debulladiñas en bágoas
todo ó longo das veredas.*

O como esta otra, toda campanilla de cristal:

*Pombiña de vidro frio
na sombra da noite longa
sin galos de amor nin río (Rabanal, 1948c).*

Polo demais, Manuel Rabanal puña cabo ao seu artigo co seguinte comentario, non escasamente tópico, sobre a intrínseca natureza lírica da lingua galega:

Leído el libro de Iglesia Alvariño, se me ocurre pensar para mis adentros: si yo fuera gallego, no reclamaría la urgencia de un teatro, de una filosofía, de un derecho, de una novela... escritos en el habla regional, lo que reclamaría sería que todos los países hispánicos, incluso románicos, vinieran obligados a escribir su lírica precisamente en gallego, como otrora, en la lengua más melódica que crearon los dioses (Rabanal, 1948c).

A resposta que Iglesia Alvariño chegaría a dar a aquel artigo de Manuel Rabanal sobre o verso homérico “arquexaba coma un boi”, chea de cordialidade aínda que sen renunciar a unha concepción propia sobre o que debía ser a actividade traductora, non tardou en se producir, tamén a través dun artigo inserido en *La Noche*. O poeta, co título “Traduttore, traditore”, xa aludido ao comezo deste traballo, iniciaba o seu escrito cunha serena reflexión de alcance xeral sobre a complexidade de calquera tradución:

Es cosa difícil, muy difícil cosa el traducir. Yo no sé, incluso –si queremos aquilatar las cosas–, si será posible. Y la razón es clara.

Una composición cualquiera adquiere categoría literaria cuando llega a una armonía musical en que las palabras se equilibran mágicamente en compases de silencios que dan a la composición ese encanto que nos maravilla y nos deja dulcemente embriagados al cerrar el libro. Y, ¡claro!, en una traducción corriente se llega a traducir las palabras categoría por categoría. Se llega, incluso, a fuerza de notas, a llevarnos a través de un mundo arqueológico y extraño, que es tal vez uno de los cometidos más serios de un traductor. Pero los silencios, esos sólo se palpan vagamente en la sombra.

Es muy fácil hacer esta observación y si queremos una prueba dolorosa, enzárcemonos en una discusión con cualquier amigo. Veremos hasta qué punto nos es imposible traducir sus argumentos, hasta qué punto es incapaz de traducir los nuestros, hablando los dos la misma lengua gramatical. Veremos hasta qué infinito sin gracia se prolonga la discusión inarmónica y pobre, terminando como todas terminan en huera logomaquia.

Y es que la traducción está en la penetración de los silencios sobre todo, de lo que no se dice pero es ritmo y número de lo que decimos. Una traducción que se limite al texto, a darle la vuelta, será el famoso “tapiz del revés”.

Los silencios, por otra parte, ese mundo de emociones calladas de resonancias sin sonido de que se rodea cada palabra –negras naves, cóncavas naves, pintadas naves, naves xeitosas de la poesía homérica. Dios mío. ¿Quién es capaz de repetirlas? ¿Quien es capaz de repetir, digo, las resonancias de esas palabras en el alma de Homero, en las de los aedos, en el alma múltiple de las ágoras? No. Es muy problemático que en un caso podamos llegar a repetir la exacta resonancia de una noble palabra antigua, como se repiten las de un compás de romanza frente al pentagrama. Recordemos las angustias de Fausto frente al *In principio erat Verbum*. Lo maravilloso y divino de ciertas palabras, de ciertos poetas es que guardan el poder de crear nuevas resonancias, de proliferar emocionalmente, generación tras generación. Cada pueblo tiene su traducción. Cada generación la suya. Y cada espíritu enciende también su llama nueva (Iglesia Alvariño, 1948).

Xa a seguir, non obstante, o autor pasaría a comentar a crítica vertida contra o seu verso homérico “arquexaba coma un boi”, servíndose para iso dunha pequena dose de ironía ao aproveitar o pé que lle dera Manuel Rabanal cando se refería ao Iglesia Alvariño poeta e helenista, por unha parte, e ao Iglesia Alvariño traductor, por outra. A devandita ironía, que se completará co

procedemento de mencionar a súa personalidade de traductor de xeito independente coas siglas “A.I.A.”, fai lembrar, por certo, o mesmo recurso utilizado por Manuel Antonio no seu “Prólogo d’un libro de poemas que ninguén escribeu”:

Eso viene a cuento de una traducción de mi gran amigo A.I.A., aparecida en *La Noche*, y en la que traducía, con más o menos fortuna, un “barea stenajonta” por un “arquexaba coma un boi”, descompuesto y bárbaro. El Prof. Rabanal, mi gran amigo, cuya competencia en este caso es indiscutible por bien probada, expresó públicamente sus dudas que no lo son, sobre el heroico *arquexar* (Iglesia Alvariño, 1948).

A observación de Manuel Rabanal era, como se puido observar, de tipo filolóxico, tendo principalmente en conta a fidelidade que ofrecía a solución de chegada seleccionada polo traductor con respecto ao sintagma de partida. Non existía neste caso ningún reproche, xa que logo, dirixido concretamente ao tipo de lingua que Iglesia Alvariño despregaba nas súas versións clásicas. Con todo, na réplica que o traductor daba ao artigo de Manuel Rabanal é posible distinguir algúns argumentos que se van repetir, con absoluto convencemento, na adaptación galega das odas horacianas que só tres anos máis tarde presentaría ao certame organizado por Bibliófilos Gallegos. Véxanse os devanditos argumentos, expostos por Iglesia Alvariño por medio do xogo paródico, antes descrito, que consistía en desdobrar as súas diversas facetas literarias:

Realmente no hay por qué alarmarse. A.I.A. no es un helenista, ni sabe más griego del que yo sé, que es bien poco. Ama, eso sí, el oficio de traductor, no por lo que tiene de restauración arqueológica, obra de eruditos filólogos –que es la verdadera traducción, y cuanto más fea, retorcida y atiborrada de notas, mejor– sino por lo que este juego del traducir tiene de gozoso descubrimiento y ágil gimnasia del dúo en la lengua fecunda. No piensa tanto en el griego y toda su gloria como en el nuevo temblor que en la lengua de los Cancioneros podrá un día producir el ángel creador de las “aladas palabras” de los viejos poemas.

Desde esta posición trata de llevar a sus producciones esa atmósfera larga y callada que va envolviendo las palabras de algo indecible. Sabe que no puede ser la atmósfera original, el silencio gozoso en que se balancearon en su origen de esplendor a esplendor. Pero será otra. La cuestión es no matar las palabras (Iglesia Alvariño, 1948).

A cuestión é non matar as palabras..., anotaba aquí de maneira concluínte Iglesia Alvariño. Inmediatamente o traductor xustificará precisamente aquilo que o moveu a preferir para o verso 334 da *Iliada* a fórmula “arquexaba como un boi”, de tanta plasticidade verbal. Moi probablemente o xurado de Bibliófilos Gallegos que non lle concedeu o premio que el agardaba en 1953, do que formaba parte, non se esqueza, o propio Manuel Rabanal, podería acusar a citada fórmula de rústica en exceso na súa liberdade recreadora:

Así me explico que frente a un bello decir, repetido a lo largo del poema de Homero como un tema feliz, haya palpado nuestro aprendiz una huidiza sombra misteriosa e imposible. Tal vez no le pasó por alto que los héroes antiguos suspiraban y lloraban con su ancho corazón todo derramado. Y estoy seguro que daría muchas vueltas al “barea stenajonta” que cita Rabanal. Recordaría los *multa gémens* virgilianos que tal vez sean la primera traducción de esta frase griega; y todo ello le daría el sabido “daba grandes suspiros, suspiraba profundamente”, que es “un decir llano” aceptable, pero no una traducción. La frase griega tiene bien marcado el cuño rapsódico de alado decir, lleno de resonancias. Buscando y rebuscando en los decires gallegos A.I.A. escogió ese “arquexaba coma un boi”, en el que *arquexaba* vale tanto como “suspirar” y *coma un boi*, lo que “fuertemente”, pero mucho más. Tal vez en *arquexar* no esté muy presente la nota de dolor que echa de menos Rabanal –por ello hubo, según me dicen, tentaciones de traducir *oubeaba coma un can*. Pero tampoco es inherente al verbo original, y no deja de sugerirla cuando las circunstancias lo requieren.

Y es que esto de traducir no es fácil, no (Iglesia Alvariño, 1948).

Rodrigues Lapa, Ramón Piñeiro, Cunqueiro e os *Carmina*

A derrota obtida no concurso de Bibliófilos Gallegos con seguranza non debeu sentar moi ben, como é natural, a Iglesia Alvariño, que en certo xeito perdía así a batalla trala aposta particular que fixera a prol dun determinado modelo de lingua para trasladar grandes obras das letras universais ao galego. Polo contrario, Ramón Piñeiro, o gañador daquel certame en compañía de Fernández de la Vega, quedaría como representante dun paradigma idiomático para as traducións galegas moito máis posibilista. Isto é que se aprecia nas seguintes palabras de Landeyra Irago que describían, oito anos despois de Piñeiro e Fernández de la Vega conseguiren o premio, o fondo significado idiomático do *Cancioeiro da Poesía Céltiga*:

Si estuviere ahí, hablaríamos toda una tarde de las cosas que anda y desanda el libro de Julius Pokorny, de tanta magia y misterio como acerca de él puso Cunqueiro en *La Voz de Galicia* –Cunqueiro, felibre de Provenza–, y de la pura semántica que vosotros, traductores, habéis obtenido sin romper la democrática rutina del idioma gallego, siempre más cerca de la psicología que de la filología.

(...)

Quisiera, amigo Piñeiro, que el libro de Pokorny circulara y en los llamados medios intelectuales obtuviera la profunda atención que merece: es una obra revisionista, esclarecedora, sumario de testimonios contra lo enxebre, lo mixtificado, lo lacrimoso (...) (Landeyra Irago, 1959, 21).

Aínda en 1973, transcorridos vinteún anos desde que el mesmo saudara con sincera ledicia, daquela, a publicación dos *Carmina*, a través dunha recensión en páxinas anteriores reproducida, Rodrigues Lapa haberá lamentar, agora, as versións latinas de Iglesia Alvariño. O malestar do filólogo luso, manifestado con esaxerada tendenciosidade para cimentar as súas teses de feitío reintegracionista sobre o porvir do galego, cífrase unicamente no verso “ben a unha sombra verde estumballado”, que pon como mostra da variante idiomática coa que o escritor lugués reproduciu a solemnidade dos orixinais horacianos:

É um exemplo frisante daquilo que se não deve fazer em matéria de aperfeiçoamento linguístico. O poeta Aquilino Iglesia Alvariño, oriundo da Terra Chá (Lugo), professor de Latim, pensou um dia em traduzir para galego os *Carmina* de Horácio. Entregou-se a um extraordinário exercício de linguagem, recheando os seus versos de tradutor de uma enchente de termos e modismos regionais, muitos dos quais nem sequer aparecem nos dicionários correntes. Daí resultou, por vezes, um texto em cifra, que para o leitor comum e sem dúvida para o estrangeiro necessita de outra tradução. Aquele *viridi membra sub arbutu/stratus*, que o Venusino dedicava aos delicados gozadores da vida na paz singela dos campos, é-nos traduzido, aliás sem precisão, neste verso, que arrepiaria o poeta latino, se viesse a este mundo e compreendesse o galego: *ben á unha sombra verde estumballado*. A forma *estumballado*, dotada certamente de força expressiva, quadrará ao labrego que se deixa cair para abaixo do ervedeiro, com a barriga ao léu e a camisa encharcada em suor; mas não traduz, claro está, os modos decentes e a compostura do caçador de ócios (Lapa, 1973: 59).

A polémica acendida polo ferinte artigo no que Rodrigues Lapa expuña tal opinión serviría de seguido para coñecer máis pareceres, todos eles de grande interese, verbo do quefacer traductor de Iglesia Alvariño. É o caso das consideracións que se inclúen na réplica coa que o propio Ramón Piñeiro dará boa conta dos xuízos lanzados polo profesor portugués, posto que aí van quedar ben delimitadas, por parte dun dos competidores, as posicións nidiamente contrarias que se enfrontaban para optar ao premio de Bibliófilos Gallegos:

Ao tocar este punto no seu artigo, manifesta grandes reservas sobre as posibilidades literarias do galego –fora da poesía– e grandes reparos ao que se fai. Tamén nesto, o seu balance é pesimista. Pesimista hoxe, en 1973, porque non sempre o foi. En 1952 apareceu o *Cancioeiro da Poesía Céltiga* de Julius Pokorny e naquela ocasión comentouno decindo que utilizaba un galego mais abstracto e universal que o de Aquilino nos *Carmina* de Horacio, e concluía: *estamos chegando á fixación do galego literario*. Hai vinte anos era optimista. Hoxe é pesimista. ¿Qué ocorreu durante eses vinte anos? Espero que concorde connigo si digo que neses vinte anos o cultivo literario do galego acadou un desenvolvemento excepcional.

(...)

Contemporánea dos *Carmina* é a traducción do *Cancioeiro da Poesía Céltiga*, de J. Pokorny, que non incurre no ruralismo localista de aquela, como no seu día reconeceu espontaneamente o noso amigo. Non só non incurriu senón que, no prólogo, declárase expresamente que a transformación da lingua oral campesina en lingua literaria impón un labor selectivo entre a inmensa riqueza de variantes para escoller aquelas que ofrezan maiores posibilidades de dignidade literaria, depurando a lingua da codia de ruralismo vulgar creada por un abandono literario de séculos. E esta mesma conciencia selectiva orientou tódalas traducións levadas a cabo nestes vinte anos –algunhas delas admirables, como o noso amigo sabe–, e orientou a actividade creadora dos nosos escritores mais importantes. Ou sexa, que a historia literaria do galego nos derradeiros vinte anos é talmente a negación da experiencia realizada coa traducción dos *Carmina*. Non se comprende, xa que logo, como pode caracterizarse a realidade literaria do galego actual prescindindo desta verdade histórica e atribuíndolle unhas limitacións tomadas dun caso individual nada representativo –mais ben excepcional– dentro da evolución xeral do galego literario. Esta acrobacia sofisticada non é intencionada, senón

que é o resultado dun prexuício sincero: que o galego literario é... *o portugués*. Partindo de tal a priori, o ruralismo localista dos *Carmina* simboliza tódalas limitacións e incapacidades do galego e pódese tomar lexítimamente como exemplo. Mas ocorre que tal prexuício, tal a priori, sin dúbida moi sincero, moi nobre e moi xeneroso na intención do noso amigo, é erróneo. De ahí que resulten tamén erróneas as súas consecuencias, como vimos de ver (Piñeiro, 1973: 396-397).

Igualmente relevante é a apaixonada contestación de Álvaro Cunqueiro ao artigo de Rodrigues Lapa, na que tampouco deixa de haber algunha referencia iluminadora, declarada de xeito semellante sen disimulo, sobre os *Carmina* de Iglesia Alvariño:

Un coidaba que os problemas metafísicos da esencia da verdade, e o tecnicismo máis difícil de todos os tempos, era unha das máis decisivas probas a que unha lingua de cultura puidera ser sometida. Mais agora resulta que iso non é máis que “fenómenos da vida simples”. Isto reafirmame no meu pensamento de que o profesor Lapa ten pouca información da realidade da cultura galega de hoxe. E o certo é que, aínda sen ter unha grande información, non entendemos como pode chegar ás afirmacións –que un tería por tendenciosas, se non recoñecera ao profesor portugués– que sobre este punto fai no seu traballo. Por exemplo, cando di, ao falar da traducción galega das *Carmina*, que nela bótase de ver a incapacidade do galego para expresar o requintado e aristocrático estilo de Horacio: do que non se decata Lapa -e isto si que é incomprendible no eminente filólogo- é que a incapacidade e ruralismo e a pouca fortuna da traducción están no traductor, non no galego. E cando o desexe, farémolle unha demostración ou cantas queira. Por tal, o único calificativo que se nos ocorre é o de abraiante, con todo o que quere expresar (Cunqueiro, 1973: 33).

Remate

Ben se viu nas páxinas anteriores que as angueiras como traductor de Iglesia Alvariño teñen merecido, malia posuíren un longo alento, diversas obxeccións. É evidente que nesta tarefa, amais de se servir dos seus amplos coñecementos latinos, o poeta lugués considerou máis adecuada unha opción expresiva na que adquire relevo un determinado tipo de lingua, de trazos claramente dialectais, que lle permitía realizar no acto de traducir unha adaptación case integral, de conscientes efectos literarios, dos orixinais

respectivos. Non se debe esquecer, nese sentido, que un dos propósitos máis importantes que Iglesia Alvariño concibía, cando menos, para as súas versións horacianas era o de repercutir no sistema literario receptor, ofrecendo un modelo verbal propio para librar á poesía galega daqueles anos da poderosa influencia que exercían sobre ela as fontes líricas medievais.

A proposta lingüística de Iglesia Alvariño non chegou, certamente, a adquirir en anos posteriores a condición de canónica na historia da tradución en Galicia, sobre todo como consecuencia das reservas que concitou por parte dalgúns nomes sinalados. O fallo do premio Bibliófilos Gallegos foi canto a iso máis que anecdótico, consagrando por riba do respecto necesario ás bases da convocatoria outro modelo de lingua, o representado en concreto polo *Cancioeiro da poesía céltiga* de Piñeiro e Fernández de la Vega, non por casualidade de meirande vocación integradora entre todos os falares dialectais que forman parte do galego. O feito de que prevalecese esta solución co obxecto de ofrecer un recipiente expresivo vulgado máis prestixioso aos produtos doutras linguas non quere dicir, naturalmente, que as traducións clásicas de Iglesia Alvariño carezan de todo o dereito a ocuparen un posto de primeiro nivel na historia da tradución entre nós. Á fin e ao cabo, e este mérito hai que llo recoñecer sen ningunha vacilación, a verdadeira cousa, para o traductor de Abadín, foi sempre *non matar as palabras*, o que é unha arela con moi pouco de cativa.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALONSO MONTERO, Xesús. 1962. “Aquilino Iglesia Alvariño, traductor al gallego de textos latinos y griegos”. *Estudios Clásicos*, nº VI, 36, pp. 582-583.
- 1968. “Textos griegos y latinos traducidos al gallego. Bibliografía”. *Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos*, vol. II, Madrid: Publicaciones de la Sociedad Española de Estudios Clásicos pp. 9-17.
  - 1986. “Homero e Horacio da man de Aquilino”. *Faro de Vigo*, 15 febreiro.
  - 1992. “Horacio en galego: catro epodos descoñecidos de 1910”. *Grial*, nº 116, pp. 530-539.
  - 2001. “A traducción galega, por Aquilino Iglesia Alvariño, das *Odas* de Horacio (1951). Problemas no contexto e no texto”. Adolfo Luis Soto Vázquez (ed.) *Insights into Translation*, vol. III, A Coruña: Universidade da Coruña pp. 21-29.
- CARBALLO CALERO, Ricardo. 1952. “Celtas e Romans Cantan en Galego”. *Galicia*, Día de Galicia pp. 25-27.
- 1961. “Epitafio para Aquilino”. *Libros e autores galegos. Século XX. A* Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1982 pp. 257-260.

- 1975. *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Editorial Galaxia.
- COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio. 1952. “Iglesia Albariño, Aquilino”. *Diccionario Bio-Bibliográfico de Escritores*, vol. II. Santiago de Compostela: Editorial de los Bibliófilos Gallegos. pp. 231-232.
- CUNQUEIRO, Álvaro. 1973. “A recuperación literaria do galego”. *Obra completa. IV, Ensaíos*. Vigo: Editorial Galaxia, 1991 pp. 31-37.
- DASILVA, Xosé Manuel. 1999. “Cinco lustros de traducción literaria en Galicia”. *Ínsula* nº 629 pp. 9-11.
- 2000. “Panorama da traducción literaria”. VV.AA., *Proxecto Galicia*, t. XXXIV. A Coruña: Hércules Edicións, pp. 338-353, 565-566.
- 2002. “Plauto posto en galego”. En *Grial* nº 155.
- 2003. *Babel entre nós. Escolma de textos sobre a traducción en Galicia*. Vigo: Universidade de Vigo. No prelo.
- DÍAZ CASTRO, Xosé María 1987. “Iglesia Alvariño na miña lembranza”. *Dorna* nº 11, pp. 115-117.
- DÍAZ Y DÍAZ, Manuel C. 1986. “Unhas traduccións inéditas de Aquilino Iglesia Alvariño”. *Grial* nº 92, pp. 193-203.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco. 1981. “A *Aulularia* de Plauto en galego”. *Faro de Vigo*, 13 febreiro.
- 1986. “A versión horaciana de Iglesia Alvariño”. *La Voz de Galicia*, 20 febreiro.
- FILGUEIRA VALVERDE, Xosé. 1979. “A traducción dos clásicos no *Rexurdimento galego*”. *Terceiro Adral*. Sada-A Coruña: Edicións do Castro, 1984, pp. 76-88.
- 1991. “Ramón Piñeiro, traductor”. *Homenaxe a Ramón Piñeiro*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia, pp. 321-326.
- FRAGUAS FRAGUAS, Antonio. 1970. “Aquilino Iglesia Alvariño”. *Boletín de la Real Academia Gallega* nº XXX, 352. pp. 454-460.
- GÓMEZ LEDO, Avelino. 1930a. “Virxilio en galego”. *Nós* nº 84, 15 nadal, pp. 232-234.
- 1930b. “Verbas limiares”. *As églogas do Virxilio*. Santiago de Compostela: Editorial Nós, pp. VII-X.
- 1964. “Unha ialma chea de saudades”. *Os catro libros das Xeórxigas*. Santiago de Compostela: Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos, pp. IX-XLIV.
- 1973. “Adro”. *Escolma de poetas líricos gregos e latinos voltos en linguaxe galego*. Santiago de Compostela: Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos, pp. 11-17.
- HORACIO. 1951. *Carmina*. Santiago de Compostela: Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Trad.: Aquilino Iglesia Alvariño.
- IGLESIA ALVARIÑO, Aquilino. 1948. “Traduttore, traditore”. *La Noche*, 14 agosto.

- 1949. *A lingua dos poetas do norte de Lugo*. A Coruña: Real Academia Gallega, 1964.
- JAIMES RÁPIDE, Julio B. 1958. “Horacio inmortal A propósito de una traducción de las *Odas* del gran clásico latino, al gallego”. *Lar*, 296-297-298, 25 xullo, pp. 59-60, 78.
- LANDEIRA YRAGO, Xosé. 1959. “Carta-discurso a Ramón Piñeiro”. *Ínsula* nº 152-153, p. 21.
- LAPA, Manuel Rodrigues. 1952. “A obra mais urgente da galeguidade: o Dicionario da Lingua”. *Galicia*, Día de Galicia, pp. 17-19.
- 1973. “A recuperación literaria do galego”. En *Estudos Galego-Portugueses*. Lisboa: Livraria Sá da Costa Editora, 1979, pp. 53-65.
- LORENZANA, Salvador. 1963. “Iglesia Alvariño: poeta e humanista”. En *Grial* nº 1, pp. 28-42.
- OTERO PEDRAYO, Ramón 1947. “Horacio no agromar”. *Obras selectas. Parladoiro*. Vigo: Editorial Galaxia, 1973, pp. 256-257.
- 1951. “O Horacio galego de Aquilino Iglesia Alvariño”. *Obras Selectas I. Parladoiro*. Vigo: Editorial Galaxia, 1973, pp. 261-263.
- 1974. “Aquilino Iglesia Alvariño”. *Galicia Almanaque. 1950-1975*. Vigo: Editorial Galaxia, pp. 83-84.
- PIÑEIRO, Ramón 1973. “Carta a don Manuel Rodrigues Lapa”. *Grial* nº 42, pp. 389-402.
- e FERNÁNDEZ DE LA VEGA, Celestino 1952. “Acraracions dos tradutores”. Julius Pokorny, *Cancioeiro da Poesía Céltiga*. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos, pp. XIII-XVI.
- PLAUTO 1962. *A comedia da oliña*. Vigo: Galaxia. Trad.: Aquilino Iglesia Alvariño.
- 2001. *Aulularia*. Santiago de Compostela: Consellería da Presidencia-Xunta de Galicia. Trads.: Mercedes Boado Vázquez e María Xesús Frei Collazo; Aquilino Iglesia Alvariño.
- POCIÑA, Andrés. 1997. “Traduccions das linguas clásicas ó galego”. En *Viceversa* nº 3, pp. 33-43.
- QUINTELA FERREIRO, L. J. 1952. “Una traducción de Horacio”. *Grial*, 4, pp. 80-82.
- RABANAL ÁLVAREZ, Manuel. 1948a. “*Arquexaba coma un boi*”. *La Noche*, 12 febreiro.
- 1948b. “La lengua poética de Iglesia Alvariño (I)”. *La Noche*, 2 abril.
- 1948c. “La lengua poética de Iglesia Alvariño (II)”. *La Noche*, 3 abril.
- RODRÍGUEZ, Luciano. 1994. *A Poesía de Aquilino Iglesia Alvariño*. Lugo: Servicio de Publicaciones Diputación Provincial de Lugo.
- RODRÍGUEZ DOMÍNGUEZ, José Pablo. 1996. “El teatro griego y latino en Galicia a partir de la posguerra”. Ángel-Luis Pujante e Keith Gregor (eds.) *Teatro clásico en traducción: texto, representación, recepción*. Murcia: Universidad de Murcia, pp. 123-129.

- SILVA, F. A. Ricardo. 1957. "Q. Horatii Flacci, *Carmina*. Traducción, prólogo, notas por Aquilino Iglesia Alvariño". *Euphrosyne* nº I, pp. 327-330.
- VILLAR PONTE, Antón. 1930. "Exemplos. As Eglogas de Virxilio en galego". *El Pueblo Gallego*, 14 de decembro.